

De hemel op aarde

Over Jan van Leiden en het Nieuwe Jeruzalem

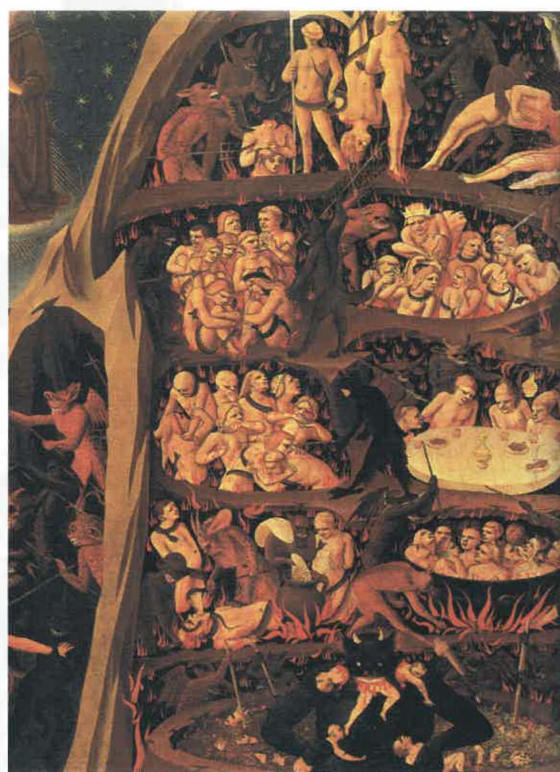
In 1534 wilde Jan van Leiden samen met de leider van de wederdopers Jan Matthijsz in de Duitse stad Munster een staat voor de wederdopers vestigen, het Nieuwe Jeruzalem. Het liep anders.

Luc Panhuysen is historicus en schreef onder andere *De beloofde stad, Opkomst en ondergang van het koninkrijk der wederdopers*. Momenteel werkt hij aan het vervolg op zijn succesvolle boek *Rampjaar 1672*, dat in 2009 werd genomineerd voor de Grote Geschiedenisprijs.

De 'Timor Dei' of Vreze Gods was een waar specialisme van de kerk. Helse kookpotten, detail uit Fra Angelico's 'Laatste Oordeel' (San Marco, Florence)

Vanaf de middeleeuwen tot en met de vroeg-moderne tijd belaagde de kerk het geweten van gelovigen met angst-aanjagende taferelen. Bleke mensfiguren zaten tot hun nek in buikige kookpotten, waar demonen omheen dansten met vleermuisvleugels, hangborsten en vogelkoppen die zich met zichtbaar plezier toedrogen op het vermeerderen van alle pijn. Zo'n rijkdom aan details liet zien dat de 'Timor Dei' (Vreze Gods) tot een waar specialisme was uitgegroeid. Het is opvallend dat helletaferelen veel vaker werden gebruikt en veel indringender waren afgebeeld dan hemelse. Zo concreet en gedetailleerd als het lijden der verdoemden werd uitgebeeld, zo vaag en algemeen bleef men over de hemel. Dat kwam omdat verbeelding van de hemel raakte aan hoogmoed. Alleen God was schepper van de sfeer der zaligen, de mens paste grote terughoudendheid in dezen.

Jan van Leiden, de hoofdpersoon van dit stuk, belandde op het hoogtepunt van zijn opmerkelijke leven in een situatie waarin hij zich die terughoudendheid niet kon permitteren. Hij was juist gedwongen te bedenken hoe de hemel er in detail uitzag. De hemel op aarde welteverstaan: het Nieuwe Jeruzalem. De Stad Gods werd genoemd in de Apocalyps van Johannes als een gevaarte dat uit de hemel zou neerdalen, '...en haar glans geleeke op een zeer kostbaar gesteente, als de kristalheldere diamant. En zij had een grote en hoge muur en zij had twaalf poorten en op de poorten twaalf engelen, en namen op de poorten geschreven, welke zijn die van de twaalf stammen der kinderen Israëls.' Van meet af aan vergde het enorm veel geloofskracht om de bijna hemelse situatie waarin Jan en zijn lotgenoten zich meenden te bevinden, te laten aansluiten bij de

feitelijke werkelijkheid. Maar die aansluiting was van cruciaal belang. Eerder zou het Laatste Oordeel niet worden gevelde. Jan kon zich niet veroorloven vaag en algemeen te blijven. Hij werd gedwongen steeds nieuwe maatregelen te nemen. Uiteindelijk zou het avontuur voor hem niet in celestijnse zaligheid eindigen, maar op het schavot, onder helse omstandigheden.

Jan Beukelszoon

Jan kwam in 1509 ter wereld als Jan Beukelszoon. Zijn vader Beukel Gerritsz was onderschout van Zevenhove, zijn moeder Alijdgen Jansdochter was afkomstig uit de buurt van de Westfaalse stad Munster. Jan was door zijn vader in de leer gedaan bij een Leidse kleersnijder, maar de slechte economische tijden

doorkruisten plannen voor een stabiel bestaan. Rond 1525 sloeg de malaise in de lakenhandel hard toe in de stad Leiden. Duizenden jongemannen verlieten hun stad om elders hun geluk te beproeven, zo ook Jan. Eerst woonde hij een paar jaar in Londen, toen in Antwerpen, daarna zette een koopvaarder hem af in Lissabon en weer een paar jaar later probeerde hij het in Lübeck. Eenmaal terug in Leiden leek hij tot rust te komen. Hij begon een herberg en hier, *In den Witte Lely*, ontplooidde hij onvermoede talenten. Hij bleek vaardig met woord en zang. Ook beschikte hij over een specifiek gevoel voor humor. In zelfgeschreven toneelstukken stak hij graag de draak met monniken en pastoors. De herberg van Jan begon gasten aan te trekken die zijn kritiek deelden.

Wederdopers

Ongetwijfeld was Jan tijdens zijn omzwervingen mensen tegengekomen die hem vertelden over de grote gebeurtenis van zijn tijd. In 1517 had de Augustijner monnik Luther een reeks van stellingen geformuleerd tegen de aflaat, het waardepapier waarmee gelovigen tegen betaling aan de kerk strafvermindering in het vagevuur konden verkrijgen. Luther had een storm van protest ontketend. Binnen een paar jaar tijd waren in heel Europa zwerspredikers, eindtijdprofeten en kerkhervormers

opgestaan. De bekendste van die hervormers was Hyldrich Zwingli, geestelijk leidsman te Zürich. Luthers voornemen om het aantal van zeven sacramenten rigoureus te verminderen sprak veel Zwitsers aan. In Zürich kwam het tot een kerkhervorming die aan de oorsprong lag van de stroming waar Jan van Leiden een paar jaar later mee in aanraking zou komen. In 1525, het jaar waarop hij Leiden had ver-

'Als het Laatste Oordeel ophanden was, wilde Jan niet tot de verliezers behoren die eeuwig in satans kookpotten pruttelden'

laten, was buiten Zürich net door een groepje mannen de eerste volwassenendoop uitgevoerd. Hiermee wilden zij aan Zwingli laten zien dat alle sacramenten moesten worden uitgebannen, te beginnen met de kinderdoop.

De wederdopers werden echter uit Zürich verjaagd. Het giste in Midden-Europa en binnen de kortste keren waren er wederdopers die geloofden in het einde der tijden.

Toen herbergier Jan van Leiden voor het eerst in aanraking kwam met de volwassenendoop was het anabaptisme vanuit Straatsburg dwars door het Avondland naar de Noordelijke Nederlanden gereisd en ►

Jan van Leiden. In zijn eigen herberg trad hij op met zelfgeschreven stukken waarin hij de draak stak met de kerk.

reeds bezig wortel te schieten in Friesland en Holland. De Nederlandse wederdopers stonden toen onder leiding van Jan Matthijsz, in zijn vorig leven bakker te Haarlem maar nu de donderprofeet van een groeiende schare volgelingen die zichzelf 'de uitverkorenen' noemden. De profetie wilde dat Christus de laatste vierschaar zou oprichten op Pasen 1534, in een stad die God door ondubbelzinnige tekenen nog kenbaar zou maken. Het schijnt dat Jan Matthijsz zelf naar *In de Witte Lely* kwam. Jan twijfelde geen moment en liet zich door de profeet dopen, ook al wist hij wel dat hierop inmiddels de doodstraf stond. Als het Laatste Oordeel ophanden was, wilde hij niet tot de verliezers behoren die eeuwig in satans kookpotten pruttelden.

Het Nieuwe Jeruzalem

Jan klom al snel op tot vertrouweling en adjudant van de profeet. Waarschijnlijk was het zijn bekendheid met Munster, de stad waar zijn moeder vandaan kwam, die de wederdopers daar deed belanden. Hij bevond zich onder de eerste Nederlandse wederdopers die zich er vertoonden. Bijna vanaf zijn aankomst leek het alsof God een sein gaf. Duizenden inwoners lieten zich dopen. Hoewel Munster zetel was van de bisschop, Franz von Waldeck, sloot de bevolking voor diens leger de poorten. Dit was het teken waarop Jan Matthijsz en zijn adjudant hadden gewacht: Munster zou het Nieuwe Jeruzalem worden. Jan van Leiden stuurde een zendbrief naar de broeders en zusters in de Nederlanden, waarna een massale stroom dopers op gang kwam. Vanaf Jan Matthijsz' aankomst in Munster werd de druk op alle nog ongedoopte mensen opgevoerd. Eind februari 1534 werden inwoners die nog niet tot de gelederen van de uitverkorenen waren toegetreden in alle vroegte van hun bed gelicht. Ze hadden de keuze: of zich nu

achtduizend zielen groot bleef. Ondertussen was de bisschop begonnen met het beleg om de ketters te verdrijven. Met een slordige vijftienduizend soldaten lag hij om de stad.

De datum van Pasen ijldde nader. Tot die tijd moesten de profeet en zijn helper de stad en haar bewoners zuiveren. Alleen als de stad rein was als een diamant zou de terugkerende Christus kunnen worden ontvangen. De week na de 'uitdrijving der goddelozen' vond een reeks van publieke boetedoeningen plaats, waar spijtoptanten door Matthijsz en zijn adjudant klaar werden gestoomd om te kunnen worden opgenomen in de gelederen der uitverkorenen. Ook werden de kerkinterieurs van paapse verontreiniging ontdaan: crucifixen, heiligenbeelden, miskelken – alles werd stukgeslagen of omgesmolten. Op het Domplein vonden massale boekverbrandingen plaats: fabels, ridderromans, kerkvaders, heiligenlevens en getijdenboeken. Alleen Bijbels ontkwamen aan het inferno. Matthijsz riep dat hij in een visioen had gezien dat persoonlijk bezit moest worden afgeschaft. In huis-aan-huisbezoeken, door Jan van Leiden georganiseerd, werd jacht gemaakt op particuliere eigendommen en op geld.

Gods wil

Pasen 4 april begon met een stralende ochtend. Jan Matthijsz besteeg een prachtig wit paard en verliet, vergezeld door twintig jongelingen, de poort. Uiteraard waren ze ongewapend, ze waren immers uitverkorenen. Ieder moment kon vanuit het hemelgewelf de zevende bazuin schallen om het Laatste Oordeel aan te kondigen. In plaats daarvan weerklonken musketschoten van de bisschoppelijke soldaten. Vanaf de muren zagen Jan en zijn lotgenoten hoe de profeet uit het zadel viel en hoe de landsknechten voetbalden met diens afgehakte hoofd.

Het moet een verpletterend moment zijn geweest. Jan van Leiden verstond de kunst van geloven, onwrikbaar geloven. En hij had geloofd dat Matthijsz de man was geweest die God naar de uitverkorenen had gestuurd. Na de slachting liet Jan zich een week lang niet zien. Daarna riep hij de uitverkorenen naar het Domplein en sprak hen toe: 'Lieve broeders en zusters, gij zult niet bedroefd zijn om de dood van Jan Matthijsz, onze profeet. Want het was Gods wil dat hij zo zou sterven. Zijn tijd was gekomen. God heeft niet gewild dat gij meer in Jan Matthijsz gelooft dan in Hem.

'Ze hadden de keuze: of zich nu laten dopen en in de stad blijven, of ongedoopt in pyjama door de poort worden gejaagd'

laten dopen en in de stad blijven, of ongedoopt in pyjama door de poort te worden gejaagd. Het stormde, het sneeuwde en hagelde. Velen kozen voor blijven. Niettemin waren er ook duizenden die Munster verlieten. Hun aantal werd in balans gehouden door de nieuwe aanwas uit de Nederlanden en de directe omgeving van Munster, zodat de bevolking zo'n

Jan Matthijsz stelde zich hoger dan God. Daarom moest hij gaan.' Jan van Leiden was van zijn geloof gevallen, vanaf nu zou hij uit alle macht proberen het te herwinnen.

Heilige sleur

Het was hem duidelijk dat God zich geen datum voor de Apocalyps liet stellen. Het initiatief daarvoor lag bij de hemel. Een profeet had in deze nieuwe verhoudingen niet zo gek veel meer te doen dan het geven van leiding en het vervullen van een rol als hogepriester. Maar hij wist dat dat niet genoeg was; hij moest pogen God te verleiden alsnog het Laatste Oordeel te ontketenen. Dat kon alleen door het bereiken van de hoogste graad van heiligheid. Alleen wanneer de poorters van Gods stad volkomen zuiver waren zou Hij hiertoe bereid zijn. Dus moest Jan zich voorstellen hoe heiligen eruit zagen. Hij moest zich voorstellen hoe het leven van de Nieuw-Jeruzalemmers diende te verlopen. Uit welke activiteiten bestond hun dagritme, was er een heilige sleur mogelijk? Jan ging voortvarend van start.

Hij benoemde een regering, die luisterde naar de naam 'De Twaalf Oudsten', naar de twaalf stammen van Israël. Hiermee had Jan een groepje invloedrijke vertrouwelingen om zich heen verzameld, die zijn gezag een minder tiranniek uiterlijk gaven dan de willekeur onder de vorige profeet. De Twaalf Oudsten kwamen vervolgens met een 'Nieuwe Ver-

ordening', waarin een nieuw publiek leven werd vormgegeven. Er kwam geregelde rechtspraak. Er kwamen gaarkeukens en vaste tijden voor de gezamenlijke maaltijden. Er werden wachtploegen geformeerd, volgens strikte tijdschema's. De scholen werden geopend, zodat de kinderen dagelijks onderwezen konden worden over de doop, hemel en hel en de apocalyps. Het Domplein werd nu de Berg Zion genoemd. Jan ging statige gewaden dragen. Hij hield wekelijkse predicates op de Berg Zion die massaal werden bezocht, niet in de laatste plaats omdat verschijning verplicht was.

Alles draaide om de perfectionering van de poorters van de Stad Gods. Maar dat Jan in al zijn profetische wijsheid niet met een nieuwe datum voor de Apocalyps op de proppen kwam, was problematisch. Er was grote behoefte aan een nieuwe datum. Welbeschouwd was het Laatste Oordeel de enige reden waarom de achtduizend uitverkorenen zich binnen de dubbele ommuring van Munster ophielden; bleef die uit dan was sprake van een rampza-

'Zolang Jan geen datum 'doorkreeg', was de enige mogelijke conclusie dat God nog wat op de uitverkorenen had aan te merken'

lige dwaling. Jan werd dus dagelijks bestookt door vragende blikken. Het enige dat hij doen kon was hopen dat God hem een signaal zou geven. Zolang Jan geen datum 'doorkreeg', was de enige mogelijke conclusie dat God nog wat op de uitverkorenen had aan te merken.

Veelwijverij

Nu was er nog een ernstige tekortkoming in de bevolking. Het Nieuwe Jeruzalem telde tweeduizend (alleenstaande) mannen tegen vijfduizend vrouwen. De mannen hadden tegen de zomer al een half jaar geen vrouw gehad. Seksuele vergrijpen waren aan de orde van de dag. De gefrustreerde bronst lag als een grauwsluijer over de stad der heiligen. Zodoende kwam Jan op zijn meest beruchte maatregel. In augustus 1534 kondigde hij aan dat een man meerdere vrouwen moest nemen. Het was een riskante maatregel. Veel van de vrouwen in Munster waren oorspronkelijke bewoners, die tijdens de 'uitdrijving der goddelozen' op het huis waren blijven passen terwijl hun echtgenoten ongedoopt de ►

Albrecht Dürer, Engelen tekenen voorhoofd uitverkorenen. Dürer voelde zich sterk aangesproken door de ideeën van de hervormers.

De kooien aan de Lambertijkerk in Munster. Het lichaam van Jan van Leiden lag hierin van 1536 tot 1585 (!) als afschrikwekkend voorbeeld te vergaan. De kooien zijn nog steeds te zien.

stad hadden kunnen verlaten. Herdopen was tot daaraan toe, maar het ongeldig laten verklaren van hun huwelijk, en zich onderwerpen aan een wildvreemde kerel, dat was deze vrouwen te veel. Ze roerden zich, en werden bijgestaan door een groep mannelijke autochtonen. Gemeenschappelijk trokken ze op naar het stadhuis, waar toevallig Jan met de Twaalf Oudsten zat te vergaderen. De profeet werd opgesloten in de kelder. Als de opstandelingen toen de bisschop hadden binnengelaten, hadden ze het er misschien levend afgebracht. Maar ze talmde, zodat een tegenaanval door Jans volgelingen kon slagen. Jan kwam met de schrik vrij en organiseerde daarna de vernietiging van de opstandelingen.

Koning

Jan wachtte op het moment dat hem een nieuw tijdstip werd ingegeven, maar hij vond het steeds moeilijker om te geloven dat hij de juiste man op de juiste plek was. Daarom liet hij zich tot koning kronen. Hij werd de 'tweede David'. Logisch: de eerste David was de stichter van het oude Jeruzalem, hij als diens incarnatie was de stichter van het Nieuwe Jeruzalem. Bovendien had Jan, de voormalige herbergier die zijn eigen toneelstukken schreef, nu voor zichzelf een rol gevonden die hem beter leek te passen dan die van profeet. De profetieën kon hij nu mooi aan anderen overlaten, hij hield zich bezig met macht en regalia. Hij stelde een hofhouding aan. Hij zocht een harem uit van zestien bekoorlijke vrouwen. Hij genoot van zijn staatsie. Maar ook met zijn transformatie tot koning hoopte hij de heiliging van het Nieuwe Jeruzalem te dienen. Er stond werkelijk een andere profeet op, die eind 1534 de uitverkorenen opriep de wereld in te trekken teneinde het geloof te

'Met roodgloeiende tangen werd hem het vlees van de botten getrokken'

verspreiden. Op die manier, aldus de nieuwe profeet, zouden de ongelovigen, met de bisschop van Munster voorop, in het verderf worden gestort. Deze profetie gaf Jan zijn geloof weer helemaal terug. Ook al was hij eigenlijk profeet-af, toch voorspelde hij dat het Laatste Oordeel nu zou plaatsvinden op Pasen 1535. Het mocht niet baten. De omsingeling door de bisschop begon vanaf maart 1535 dramatische effecten te hebben. De honger sloeg toe. De

FOTO: RÜDIGER WÖLK, MÜNSTER.

uitverkorenen werden opstandig. En Jan was gedwongen hard op te treden. Steeds vaker zwaaide hij met zijn grote zwaard en rolde er weer een hoofd. Hij heeft ook een vrouw uit zijn harem het hoofd afgeslagen. Waarschijnlijk bleef hij tot het allerlaatst hopen dat een nieuwe maatregel God zou overhalen de zevende bazuin te doen blazen. Hij hernoemde alle stadspoorten. Hij formeerde opnieuw een regering. Gedurende april nam de honger toe. Steeds meer uitverkorenen verlieten de stad. De vrouwen en kinderen werden in leven gelaten, de mannen werden door de soldaten in koelen bloede vermoord. Niettemin bleven de mannen vluchten, zo ook eind mei een zekere Heinrich Gresbeck. Gresbeck wist zijn leven te redden door de bisschop een aanvalsplan aan de hand te doen. Een maand later viel de stad, dankzij Gresbeck, in handen van de soldaten. Een bloedbad volgde, naar schatting zeshonderd mannen werden over de kling gejaagd. Jan en twee van zijn helpers werden gevangen genomen. Ze hebben een halfjaar op hun terechtstelling moeten wachten. In de tussentijd werd hij in de gevangenis bezocht door geestelijken die hem inpeperden hoe hoogmoedig hij wel niet was geweest. Op 12 januari 1536 hoorde Jan niet de weergekeerde Christus, maar een menselijke rechter het vonnis over hem vellen. Met roodgloeiende tangen werd hem het vlees van de botten getrokken. De marteling duurde een uur, maar Jan gaf geen kik. Tot slot kreeg hij een dolkstoot in het hart. Jan en de twee anderen werden na de terechtstelling in ijzeren kooien gestopt en aan de toren van de Lambertijkerk van Munster gehangen: die van Jan iets hoger dan de andere twee. ■